

“KONSEPTOSFERA” TUSHUNCHASI VA UNING LINGVISTIK MOHIYATI

Raxmonova Sardora Muminjonovna
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy kognitiv tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslikning muhim kategoriyalaridan biri bo‘lgan “konseptosfera” tushunchasining nazariy va lingvistik mohiyati tadqiq etiladi. Konseptosfera insonning individual va kollektiv tafakkurida shakllangan konseptlar majmui, ularning o‘zaro semantik-kognitiv munosabatlari hamda muayyan madaniyatga xos bilim va qadriyatlarni aks ettiruvchi murakkab mental tizim sifatida talqin qilinadi. Maqolada “konsept”, “konseptosfera”, “semantik maydon”, “leksik-semantik maydon”, “lingvomadaniy makon” kabi tushunchalarning o‘zaro munosabati va farqli jihatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, konseptosferaning yadro, yaqin va uzoq periferiya kabi tarkibiy qatlamlari, uning nominativ va verbalizatsion xususiyatlari hamda til va tafakkur o‘rtasidagi munosabatni ifodalashdagi roli yoritiladi. Konseptosferaning milliy-madaniy xususiyatlari ingliz, o‘zbek va rus tillari materiallari asosida tadqiq etilishi mumkinligi ko‘rsatib beriladi. Maqolada konseptosferani tadqiq etish uchun konseptual, kognitiv-semantik, lingvomadaniy, freym, metaforik va qiyosiy metodlardan kompleks foydalanish zarurligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: konsept, konseptosfera, kognitiv tilshunoslik, lingvomadaniyatshunoslik, semantik maydon, lingvomadaniy makon, konseptualizatsiya, verbalizatsiya, mental makon, milliy dunyoqarash

THE CONCEPT OF “CONCEPTOSPHERE” AND ITS LINGUISTIC ESSENCE

Rakhmonova Sardora Muminjonovna
Uzbekistan State World Languages University

Abstract: This article examines the theoretical and linguistic nature of the concept of “conceptual sphere” as one of the important categories of contemporary cognitive linguistics and linguocultural studies. The conceptual sphere is viewed as a complex mental system comprising concepts formed in individual and collective cognition, their semantic and cognitive relations, and culture-specific knowledge and values. The article analyzes the relationship between such notions as concept, conceptual sphere, semantic field, lexical-semantic field, and linguocultural space, emphasizing their similarities and differences. Particular attention is paid to the

structural organization of a conceptual sphere, including its core, near-peripheral and far-peripheral components, as well as its nominative and verbal representation. The study demonstrates that conceptual spheres provide an effective framework for examining the interaction between language, cognition and culture. The article also argues that comparative analysis of English, Uzbek and Russian conceptual spheres can reveal both universal and culture-specific patterns of conceptualization. A combination of conceptual, cognitive-semantic, linguocultural, frame, metaphorical and comparative methods is proposed for investigating conceptual spheres.

Keywords: concept, conceptual sphere, cognitive linguistics, linguocultural studies, semantic field, conceptualization, verbalization, mental space, worldview, culture

Kirish. XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asr boshlarida tilshunoslikda tilni faqat aloqa vositasi sifatida emas, balki inson tafakkuri, bilimlari, tajribasi va madaniyatini aks ettiruvchi murakkab tizim sifatida o'rganishga e'tibor kuchaydi. Natijada kognitiv tilshunoslik, lingvomadaniyatshunoslik, psixolingvistika, diskurs lingvistikasi kabi fanlararo yo'nalishlar jadal rivojlandi.

Mazkur jarayonda konsept tushunchasi tilshunoslikning markaziy kategoriyalaridan biriga aylandi. Konsept inson ongida muayyan predmet, hodisa yoki jarayon haqidagi bilim, tasavvur, tajriba, baho va assotsiatsiyalarni birlashtiruvchi mental birlik sifatida qaraladi.

Biroq inson tafakkurida konseptlar yakka holda mavjud bo'lmaydi. Ular o'zaro semantik, assotsiativ, mantiqiy, obrazli va aksiologik munosabatlarga kirishib, murakkab tizimlarni shakllantiradi. Ana shunday konseptlar majmui va ularning o'zaro munosabatlarini ifodalashda konseptosfera tushunchasi alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Konseptosfera atamasi, avvalo, rus tilshunosligidagi kognitiv yo'nalish doirasida faol qo'llanib, insonning mental olamida mavjud bo'lgan konseptlar tizimini tavsiflash uchun ishlatilgan. Mazkur tushunchaning shakllanishida D.S. Lixachyovning ishlari muhim o'rin tutadi. Lixachyov konseptosferani millatning butun konseptlar majmui bilan bog'lab, uni xalqning tafakkuri, tili, madaniyati va tarixiy tajribasi bilan aloqador hodisa sifatida talqin qiladi.

Shu jihatdan konseptosferani faqat ma'lum so'zlar yig'indisi sifatida emas, balki insonning borliqni anglash va kategoriyalashtirish jarayonida shakllangan konseptual bilimlar tizimi sifatida qarash maqsadga muvofiqdir.

Asosiy qism. Konseptosfera mohiyatini tushunish uchun, avvalo, konsept tushunchasining mazmunini aniqlash zarur.

Kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan konsept oddiy lug'aviy ma'no bilan tenglashtirilmaydi. Lug'aviy ma'no muayyan til birligining semantik mazmunini

ifodalasa, konsept inson ongida ushbu birlik bilan bog‘langan kengroq bilimlar, obrazlar, hissiy munosabatlar, baholar va madaniy assotsiatsiyalarni qamrab oladi.

Masalan, “boylik” konseptini olaylik.

O‘zbek tilida “boylik” so‘zi moddiy farovonlikni anglatishi bilan birga, “baraka”, “rizq”, “mehnat”, “halollik”, “farovonlik” kabi tushunchalar bilan assotsiativ bog‘lanishi mumkin.

Ingliz tilidagi wealth konsepti esa wealth creation, financial independence, prosperity, investment, success kabi tushunchalar bilan aloqaga kirishishi mumkin.

Demak, bitta nominativ birlik ortida turli bilim va assotsiatsiyalar tizimi mavjud bo‘lishi mumkin.

Ana shu konseptlar o‘zaro munosabatga kirishganda konseptosfera yuzaga keladi.

Shartli ravishda quyidagi modelni taklif qilish mumkin:

TIL BIRLIGI

↓

LUG‘AVIY MA’NO

↓

KONSEPT

↓

KONSEPTLAR O‘RTASIDAGI MUNOSABAT

↓

KONSEPTOSFERA

Shu sababli konseptosfera individual konseptlardan yuqori darajadagi tizimli mental tuzilma sifatida namoyon bo‘ladi.

Konseptosferaning lingvistik mohiyati, avvalo, uning verbalizatsiya qilinishi bilan belgilanadi. Inson ongidagi konseptlar til birliklari orqali moddiy shaklga ega bo‘ladi.

Biroq bitta konsept faqat bitta so‘z orqali ifodalanishi shart emas. U:

- alohida so‘z;
- termin;
- so‘z birikmasi;
- frazeologik birlik;
- maqol;
- metafora;
- matn;
- diskurs;
- assotsiativ birliklar

orqali verbalizatsiya qilinishi mumkin.

Masalan, TADBIRKORLIK konsepti quyidagi birliklar orqali ifodalanishi mumkin:

o'zbek tilida:

tadbirkor, tadbirkorlik, ishbilarmon, biznes, sarmoya, foyda, daromad, investitsiya, raqobat, mehnat, baraka;

ingliz tilida:

entrepreneur, entrepreneurship, business, investment, profit, revenue, competition, innovation, startup, venture;

rus tilida:

предприниматель, предпринимательство, бизнес, инвестиции, прибыль, доход, конкуренция, инновация, стартап, предприятие.

Shu o'rinda muhim metodologik masala yuzaga keladi: tadqiqotchi konseptosferani faqat nominativ birliklar yig'indisi sifatida emas, balki ushbu birliklar ortida turgan konseptual munosabatlar tizimi sifatida tahlil qilishi kerak.

Konseptosfera tushunchasi semantik maydon tushunchasiga yaqin bo'lsa-da, ular aynan bir xil hodisa emas.

Semantik maydon asosan til birliklari o'rtasidagi semantik munosabatlarni ifodalaydi. Unda ma'lum umumiy semantik belgi asosida birlashgan so'zlar tizimi tahlil qilinadi.

Masalan:

FOYDA:

daromad, foyda, tushum, dividend, revenue, profit, income va boshqalar.

Bu - tilning semantik darajasidagi munosabat.

Konseptosfera esa bundan kengroqdir. Unda:

so'z → ma'no → bilim → obraz → assotsiatsiya → baho → madaniy tajriba kabi munosabatlar birgalikda ko'rib chiqiladi.

Shuning uchun quyidagi nisbatni taklif qilish mumkin:

Semantik maydon - til tizimidagi munosabatlar

Konseptosfera - ongdagi konseptual munosabatlar

Biroq ular o'rtasida qat'iy chegara mavjud emas. Til konseptual tizimning asosiy verbalizatsiya vositasi bo'lgani sababli, semantik maydon konseptosferaning lingvistik namoyon bo'lish shakllaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

Konseptosferaning yana bir muhim xususiyati uning milliy-madaniy mazmunidir.

Har bir xalqning tarixiy tajribasi, ijtimoiy munosabatlari, diniy-falsafiy qarashlari, urf-odatlar va qadriyatlari uning konseptual tizimida o'z aksini topadi.

Shu sababli ayrim konseptlar universal xarakterga ega bo'lsa-da, ularning mazmuniy va aksiologik tarkibi turli tillarda farqlanishi mumkin.

Masalan:

SUCCESS / MUVAFFAQIYAT / УСПЕХ

uchala tilda ham mavjud universal konsept sifatida qaralishi mumkin.

Ammo uning tarkibidagi assotsiativ komponentlar turlicha bo'lishi ehtimoli mavjud.

Ingliz lingvomadaniyatida success konsepti:

- achievement;
- career;
- independence;
- wealth;
- personal development

bilan bog'lanishi mumkin.

O'zbek lingvomadaniyatida muvaffaqiyat:

- mehnat;
- sabr;
- halollik;
- farovonlik;
- oila;
- baraka

kabi tushunchalar bilan assotsiativ aloqaga kirishishi mumkin.

Rus tilidagi успех esa:

- достижение;
- карьера;
- признание;
- достаток;
- развитие

kabi komponentlar bilan bog'lanishi mumkin.

Bu misollar konseptosferaning milliy-madaniy variativligini o'rganish uchun muhim metodologik asos beradi.

Konseptosferani tizimli ravishda o'rganishda uning ichki strukturasi muhim ahamiyatga ega.

Mazkur maqolada konseptosferaning shartli ravishda uch qatlamdan iborat modelini taklif etish mumkin:

1. Yadro

Konseptosferaning eng muhim va yuqori chastotali konseptlari.

2. Yaqin periferiya

Yadro bilan bevosita semantik va kognitiv aloqaga ega konseptlar.

3. Uzoq periferiya

Konseptosferaga bilvosita aloqador, ammo muayyan kontekst va madaniy tajriba orqali faollashadigan konseptlar.

Masalan, TADBIRKORLIK konseptosferasini shartli ravishda quyidagicha modellashtirish mumkin:

YADRO:

TADBIRKOR - BIZNES - FOYDA - FAOLIYAT

YAQIN PERIFERIYA:

INVESTITSIYA - RISK - RAQOBAT - INNOVATSIYA -
MUVAFFAQIYAT

UZOQ PERIFERIYA:

LIDERLIK - IJTIMOY MAS'ULIYAT - BARAKA - OILA -
GLOBALIZATSIYA - RAQAMLASHTIRISH.

Bu model empirik korpus materiallari asosida tekshirilishi va aniqlashtirilishi lozim.

Konseptosferani lingvistik tadqiq etishda faqat uning tarkibiy birliklarini aniqlash yetarli emas. Ushbu birliklarning qanday kognitiv munosabatlarga kirishishi ham muhim.

TADBIRKORLIK konseptosferasida, masalan, quyidagi kognitiv ssenariyni kuzatish mumkin:

IMKONIYAT

↓

G'OYA

↓

INVESTITSIYA

↓

RISK

↓

FAOLIYAT

↓

RAQOBAT

↓

RIVOJLANISH

↓

MUVAFFAQIYAT

↓

FOYDA

Bu model tadbirkorlikni statik tushuncha emas, balki jarayon sifatida konseptuallashtirish imkonini beradi.

Boshqa bir model esa quyidagicha bo'lishi mumkin:

TADBIRKOR

→ maqsad qo'yadi

→ resurs topadi

→ qaror qabul qiladi

- riskni baholaydi
- faoliyat yuritadi
- raqobatlashadi
- rivojlanadi
- natijaga erishadi.

Bu freym yoki ssenariy modeli orqali konseptosferaning ichki tuzilishini yanada aniqroq ko'rsatish mumkin.

Xulosa. "Konseptosfera" tushunchasi zamonaviy kognitiv tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslikda til, tafakkur va madaniyat o'rtasidagi munosabatlarni kompleks ravishda tadqiq etish imkonini beruvchi muhim nazariy kategoriya hisoblanadi.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, konseptosferani alohida konseptlar yoki ularni ifodalovchi til birliklarining oddiy yig'indisi sifatida tushunish yetarli emas. Konseptosfera konseptlarning o'zaro semantik, kognitiv, assotsiativ, obrazli va aksiologik munosabatlaridan tashkil topuvchi murakkab tizimdir.

Konseptosfera va semantik maydon o'rtasidagi asosiy farq shundaki, semantik maydon asosan til birliklarining semantik munosabatlarini ifodalasa, konseptosfera inson ongidagi konseptual bilimlar, tajriba, obrazlar, baholar va madaniy assotsiatsiyalarni ham qamrab oladi.

Konseptosferaning lingvistik mohiyati uning verbalizatsiyasi orqali namoyon bo'ladi. Bitta konsept turli leksik birliklar, frazeologizmlar, metaforalar, terminlar, matnlar va diskursiv birliklar orqali ifodalanishi mumkin. Shu sababli konseptosferani tadqiq etishda tilning turli sathlari va nutqiy materiallarni kompleks tahlil qilish zarur.

Konseptosferaning yana bir muhim xususiyati uning milliy-madaniy variativligidir. Universal konseptlar turli tillarda mavjud bo'lishi mumkin, biroq ularning assotsiativ, aksiologik va obrazli tarkibi turlicha shakllanadi. Shu jihatdan ingliz, o'zbek va rus tillaridagi konseptosferalarni qiyosiy o'rganish har bir lingvomadaniyatning o'ziga xos dunyoqarashini aniqlash imkonini beradi.

Tadbirkorlik konseptosferasi misolida esa konseptosferaning yadro va periferik tuzilishi, mikrokonseptlar o'rtasidagi kognitiv munosabatlar, freym va ssenariylar, konseptual metaforalar hamda aksiologik komponentlarni aniqlash mumkin.

Shunday qilib, konseptosfera til - tafakkur - madaniyat - ijtimoiy tajriba o'rtasidagi o'zaro aloqani aks ettiruvchi ko'p qatlamli va dinamik tizim sifatida tavsiflanishi mumkin. Uni lingvokognitiv, lingvomadaniy va qiyosiy jihatdan tadqiq etish zamonaviy tilshunoslikning nazariy imkoniyatlarini kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lakoff, G., & Johnson, M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.

2. Langacker, R. W. *Foundations of Cognitive Grammar*. Stanford: Stanford University Press, 1987-1991.
3. Fillmore, C. J. Frame Semantics. In: *Linguistics in the Morning Calm*. Seoul: Hanshin, 1982.
4. Lakoff, G. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press, 1987.
5. Wierzbicka, A. *Understanding Cultures through Their Key Words*. Oxford: Oxford University Press, 1997.
6. Likhachev, D. S. Концептосфера русского языка // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. 1993. Т. 52. № 1. С. 3-9.
7. Stepanov, Y. S. *Konstanty: Slovar russkoy kultury*. Moskva: Akademicheskiiy projekt.
8. Karasik, V. I. *Yazykovye klyuchi russkoy kultury*. Moskva: Gnosis, 2009.
9. Kubryakova, E. S. va boshqalar. *Kratkiy slovar kognitivnykh terminov*. Moskva: Filologicheskiiy fakultet MGU, 1996.
10. Maslova, V. A. *Lingvokulturologiya*. Moskva: Akademiya, 2001.
11. Demyankov, V. Z. Kognitivnaya lingvistika // *Kratkiy slovar kognitivnykh terminov*. Moskva, 1996.
12. Croft, W., & Cruse, D. A. *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
13. Evans, V., Bergen, B., & Zinken, J. (eds.). *The Cognitive Linguistics Reader*. London: Equinox, 2007.